

І.Р.ШКРАБА

МОВАЗНАЎЧЫЯ ТЭРМІНЫ Ў АСПЕКЦЕ СІНАНІМІЧНЫХ І ВАРЫАНТНЫХ АДНОСІН

З'явы сінаніміі, дублетнасці і варыянтнасці ў сферы агульнаўжывальнай лексікі нязменна актуальныя з той прычыны, што сінхронічная або дыяхранічная поліайменнасць у дачыненні да аднаго дэнатата – абавязковы атрыбут развіцця і эвалюцыі любой мовы. Тэрмін, на нашу думку, таксама трэба разглядаць як звычайную лексічную адзінку, якая, аднак, выступае ў незвычайнай, адметнай для яе функцыі¹. Лагічна меркаваць, што тэрміны падобна агульнаўжывальным лексемам здольны ўступаць у такія сістэмныя адносіны, як адносіны сінаніміі, аманіміі, полісеміі, і ўвасабляцца ў структурных варыянтах. Іншая справа, што некаторыя з унутрысістэмных сувязей гэтай сферы могуць мэтанакіравана рэгулявацца або абмяжоўвацца, каб захаваць статус тэрмінасістэмы як семантычнага поля, у якім знак паўтарацца не павінен.

Умовы функцыянавання тэрміна канкрэтызуюцца спецыфікай адпаведнай яму сферы ўжывання. Тэрміну ўласцівы ўсе рысы слова, і разам з тым ён адрозніваецца ад слова хаця б ужо таму, што характарызуецца найвышэйшай ступенню сістэмнай арганізацыі, а гэта, у сваю чаргу, праяўляецца ў своеасаблівай парадыгматыцы.

У межах мовазнаўчай тэрміналогіі заўважаецца дыферэнцыяцыя тэрмінаў, што ўзніклі на базе ўласнай мовы, і тэрмінаў-запазычванняў. Апошнія ў найбольшай ступені набліжаюцца да класічнага вызначэння паняцця “тэрмін”, таму што яны, не набыўшы дэрывацыйных сувязей у мове, пазбаўлены магчымасці пераасэнсавання і мажлівых фармальных асацыяцый з лексікай нетэрміналагічнага прызначэння.

Крытэрыі, якія звычайна высоўваюцца пры вызначэнні тэрміна, – абазначэнне навуковага паняцця, пераважна галіновае ўжыванне, дакладнасць, адназначнасць і адсутнасць эмацыянальнай афарбоўкі – па сутнасці, выключаюць патэнцыяльную магчымасць узнікнення ў тэрмінасістэме такога тыпу сінанімаў, як стылістычныя. Калі ж кваліфікацыю “стылістычны” звесці толькі да адрознення, абумоўленага звужэннем сферы ўжывання ў выніку архаізацыі тэрміна, то стылістычныя сінанімы ў межах мовазнаўчай тэрміналогіі могуць быць прадстаўлены нешматлікімі парамі тыпу *вакабула* (уст.) – *загалоўнае слова*, *альтэрнацыя* (уст.) – *чаргаванне*, *гіляцкая мова* (уст.) – *ніўхская мова*, *парсі* (уст.) – *фарсі*, *лексікон* (уст.) – *слоўнік*. У функцыянальным плане гэтыя сінанімы нельга лічыць раўнацэннымі, таму што перавага ўжывання заўсёды аддаецца тэрміну, які не падпаў архаізацыі.

Што датычыцца кантэкстуальных сінанімаў, то яны не сустракаюцца ў тэрмінасістэме па той прычыне, што аб'ядноўваюцца ў рады на падставе спалучэння іх дыстрыбутыўных асаблівасцей, а не на падставе прадметна-паняццёвай агульнасці, у іх адсутнай.

Узгажаны падыход да вызначэння з'явы сінаніміі, які ўлічвае сігніфікатыўны, дэнататыўны і дыстрыбутыўны фактары ў сукупнасці, дае падставы сярод мовазнаўчых тэрмінаў вылучыць **ідэаграфічныя** (з абмежавальнай семантыкай) і **абсалютныя** сінанімы (лексічныя дублеты).

Абсалютныя сінонімы выяўляюць адносіны абсалютнай тоеснасці. Яны могуць узнікаць на іншамойнай аснове як паралельныя лінгвістычныя абазначэнні, генетычна звязаныя з грэчаскай і лацінскай мовамі і замацаваныя тэрміналагічна: *дыхатамія* (грэч.) – *бінарнасць* (лац.), *глаталогія* (грэч.) – *лінгвістыка* (лац.), *гетэраклізія* (грэч.) – *суплетывізм* (лац.), *дыгласія* (грэч.) – *білінгвізм* (лац.), *мелодыка* (грэч.) – *інтанацыя* (лац.). Тэрміны-дублеты, што маюць славянскую лексічную аснову, уяўляюць сабою лексіка-семантычныя калькі адпаведных запазычванняў: *аплікацыя* – *накладанне*, *адвербіяльны* – *прыслоўны*, *эксплазіўны* – *выбухны*, *намінацыя* – *называнне*, *дыэрэза* – *выкідка*, *сіналогія* – *кітаістыка*, *квантытатыўны* – *колькасны* і інш.

Ступень ідэнтыфікацыі іншамойных слоў і іх калек можа быць рознай. Вылучаюцца такія адпаведнікі, што дакладна перадаюць структуру запазычаных слоў з захаваннем не толькі семантыкі ўсіх складальнікаў першаснай мадэлі, але і іх парадку, напрыклад: *білатэральны* – *дзыхакавы*, *антытэза* – *проціпастаўленне*, *эўфанія* – *міпагучнасць*, *рэдуплікацыя* – *падваенне*, *полісемія* – *мнагазначнасць*. Лексіка-семантычныя калькі другога тыпу адрозніваюцца ў структурным плане ад іншамойных слоў тым, што ўтвораны без дакладнага зберажэння формы і значэння асобных элементаў першаснай мадэлі: *акут* – *націск*, *стратыфікацыя* – *расплаенне*, *вельярызацыя* – *ацвярджэнне*. Нарэшце, пры ўзнікненні сінонімаў да запазычаных тэрмінаў можа абсалютна разбурацца сувязь паміж паняццямі і матывацыйным зместам слова, напрыклад: *анафара* (грэч. 'вынясенне наперад') – *адзінаначалле*; *рэкурсія* (лац. 'вяртанне') – *водступ*; *флексія* (лац. 'згінанне') – *канчатка*; *эліпсіс* (грэч. 'загана, хіба') – *пропуск*; *тэмбр* (франц. 'званочак') – *афарбоўка*.

Магчымасць выбару функцыянальна эквівалентных тэрмінаў можа таксама забяспечвацца лексемай, узнікшымі ў выніку кампрэсіі апісальных назваў, якая прыводзіць да ўзнікнення аднаслоўных адпаведнікаў: *дыякрытычныя знакі* – *дыякрытыкі*, *санорныя гукі* – *сананты*, *фразеалагічны зварот* – *фразеалагізм*, *галосны цэнтралі* – *цэнтраль*.

Аднак далёка не ўсе іншамойныя тэрміны здольны набываць у беларускай мове генеалагічна няроднасны адпаведнікі. Шэраг навуковых паняццяў абазначаецца адзіна магчымым тэрмінам, і пры неабходнасці перадаць яго змест сродкамі ўласнай мовы непазбежна даводзіцца звяртацца да дэфініцыі, напрыклад: *нейтралізацыя* – пазіцыйна абумоўленае знікненне проціпастаўлення элементаў моўнай структуры; *таўталагія* – змястоўная збыткованасць выказвання.

Празь таўталагічнасць тэрміну можа адпавядаць тэрміналагічнае словаспалучэнне: *генітыў* – родны склон; *клішэ* – моўны штамп; *сібілянты* – свісцячы гук; *імператыў* – загадны лад; *дыграф* – двайная літара; *кампазіта* – складанае слова. Найбольш прадуктыўнай выступае двухчленная канструкцыя "атрыбут + імя". Полікампанентныя тэрміны, здольныя сітуацыйна замяняць аднаслоўныя, нешматлікія: *інфінітыў* – неазначальная форма дзеяслова; *дэмінутыў* – памяншальна-ласкавая форма; *плюратыў* – форма множнага ліку.

Адносіны дублетнасці могуць выяўляць і тэрміналагічныя абазначэнні славянскага паходжання, але значна радзей: *змычка* – *затвор*; *прамова* – *мова-аснова*; *загалоўная літара* – *прапісная літара*; *славістыка* – *славяназнаўства*.

Магчымасць узнікнення ў тэрмінасістэме такога тыпу сінонімаў, як *ідеаграфічныя*, прадвызначаецца самай прыродай паняцця, а дакладней, механізмам яго фарміравання. З пункту гледжання логікі паняцце – гэта думка аб прадмеце, якая вылучае яго істотныя прыметы². Паколькі паняцце не з'яўляецца жорстка дэтэрмінаванай структурай і колькасць яго прымет не абмежавана, то існуе практычная магчымасць перадачы аднаго паняцця паводле некалькіх характэрных для яго семантычных прымет, вылучаных атрыбутуна.

Адносіны сэнсавай блізкасці паміж словамі, што абазначаюць адно і тое паняцце (такімі выступаюць менавіта тэрміны) пры магчымасці абазначэння імі розных паняццяў (нетэрміналагічныя найменні), ніколі не былі дыскусійнымі пры вызначэнні лексічных сінонімаў, таму што ўзаемадачынненні паміж значэннямі такіх слоў выводзяцца з іх уласна моўных асаблівасцей – адрознення ў сэнсавым змесце слоў, а не пазамоўных – ступені блізкасці саміх паняццяў.

Аднолькавая паняццiнная суаднесенасць сінанімічных тэрмінаў *фанацыйнае* (дыханне) – *маўленчае* пры іх абсалютнай лагічнай блізкасці патрабуе вытлумачэння семантычных адценняў. У аснову матывацыі назвы пакладзены розныя асаблівасці дыхання. Пры іх аналізе суб'ектыўны момант, якога немагчыма

пазбегнуць пры апісанні дыферэнцыяльных семантычных прымет нетэрміналагічных сінонімаў, значна аслаблены. Вядучая сема тэрміна *фанацыійнае* расшыфроўваецца як 'якое забяспечвае акустычную з'яву гучання', у значэнні ж тэрміна *маўленчае* ёсць указанне 'якое абумоўлівае маўленчы акт'.

На адрозненні паміж паняццым і матывацыйным зместам тэрмінаў заснавана размежаванне ідэаграфічных і абсалютных сінонімаў, параўн.: *афрыкаты* – *прыцёртыя* (дублеты), *афрыкаты* – *змычна-праходныя* (ідэаграфічныя сінонімы).

Асабліва інтэнсіўна адносіны ідэаграфічнай сінаніміі праяўляюцца ў сістэме класіфікацыйных прымет гукаў: *какумінальныя* – *цэрэбральныя*, *слабыя* – *ненапружаныя*, *палатальныя* – *сярэднеязычныя*, *фрыкатыўныя* – *працяжныя*, *імгненныя* – *выбухныя*, *змычна-праходныя* – *плаўныя*, *шчылінныя* – *фрыкатаўныя*, *ненасавыя* – *чыстыя*.

Даследчыкі тэрміналогіі прыйшлі да высновы, што "у сферы практычнага выкарыстання беларускім тэрмінам у найбольшай ступені характэрна варыянтнасць і сінанімічнасць"¹. Падзяляючы гэта меркаванне, заўважым, што непрыманне сінаніміі і варыянтнасці як з'яў, непажаданых для сферы тэрміналогіі, мае рознае абгрунтаванне. Калі сінанімія абмяжоўвае дакладнасць і адназначнасць уласна тэрмінаў, то варыянтнасць парушае прастаплінейныя суадносіны паміж знакам і рэферэнтам, г.зн. вядзе да збыткунасці формы, што прынцыпова важна не толькі для тэрмінасістэмы, але і сістэмы мовы ўвогуле.

Як непазбежны вынік эвалюцыі любога слова варыянтнасць закранае і тэрміналогію. Калі словаўтваральны элемент не ўдзельнічае ў адрозненні семантыкі аднакаранёвых слоў, то іх разглядаюць як фармальныя (словаўтваральныя) варыянты². У выніку рэалізацыі розна тыпных словаўтваральных мадэлей узніклі паралельныя абазначэнні тыпу *звышфразавы* – *звышфразны*, *дзеепрыметны* – *дзеепрыметнікавы*, *аднакаранёвы* – *аднакарэнны*, *кантэкстны* – *кантэкстуальны*, *фразеўтварэнне* – *фразеаўтварэнне*, *рэферэнцыйны* – *рэферэнцыяльны*, *рознамесны* – *рознамясцовы*, *загалоначны* – *загалоўны*, *дыххронны* – *дыххранічны*, *рэдуцыраваны* – *рэдукаваны*, *транскрыбіраваць* – *транскрыбаваць*, *бяссуфіксны* – *бессуфіксальны*, *акцэнтацыя* – *акцэнтацыя*, *лацініца* – *лацінка*, *прэдыцыраванне* – *прэдыкацыя*.

Як вынік адаптацыі запазычанняў у мовазнаўчай тэрміналогіі зафіксаваны і фанематычныя варыянты: *перыфраз* – *парафраз*, *хіатус* – *гіатус*, *аксіомаран* – *аксімаран*, *паранамазія* – *паранамасія*, *аблатыў* – *аблятыў*, *валапюк* – *валяпюк*. У колькасных адносінах гэты пласт варыянтаў нязначны, таму можна лічыць, што пераважная большасць мовазнаўчых тэрмінаў мае ўстойлівую фанетычную абалонку.

Такім чынам, будучы састаўной часткай метамовы лінгвістыкі, беларуская мовазнаўчая тэрміналогія адлюстроўвае сістэму паняццяў пэўнага навуковага светапогляду. Яе межы рухомыя, што праяўляецца ў няспынным папаўненні пласта тэрмінаў, замацаваных за агульналінгвістычнымі паняццямі, шэрагам наменклатурных адзінак прыватнага характару, пашыраных у некаторых мовах. Істотная частка развітога паняццйна-тэрміналагічнага фонду лацінска- і грэчаскамоўнага паходжання засвоена беларускай тэрміналогіяй, колькасна меншая ўзнікла на падставе нацыянальных эквівалентаў.

Абвешчанае ў навуковай літаратуры палажэнне, што тэрмін у ідэале не павінен мець сінонімаў, усё яшчэ застаецца ў сферы пажаданай перспектывы. De facto сінанімія існуе, і абумоўлена яна рознымі аспектамі вывучэння моўнага аб'екта, замацаванымі аднолькавай сігніфікатыўнай суаднесенасцю тэрмінаў. Ідэаграфічная сінанімія служыць дэталізацыі і адрозненню тонкіх сэнсавых нюансаў значэння. Абсалютныя сінонімы аб'ядноўвае семантычная ідэнтычнасць, якая праяўляецца галоўным чынам ў намінацыўнасці і існуе ў сіхронных моўных пластах.

З'ява варыянтнасці не выяўляе асаблівасцей, якія можна было б звязаць з асаблівасцямі функцыяніравання тэрмінасістэмы мовазнаўства або тэрмінасістэмы ўвогуле. Яе тыпы, зоны, а таксама інтэнсіўнасць працэсаў вар'іравання непасрэдна звязаны з характарам вар'іравання на ўзроўні лексікі агульнажывальнага характару.

¹ Гл.: Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1965.

² Кондаков Н. И. Логика. М., 1964. С.275.

³ Антанюк Л. А. // Беларуская лінгвістыка. 1984. Вып.25. С.11.

⁴ Гл.: Красней В. П. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1995. №1.